

je da u ovom području nije bilo ribara. Godišnje prihode od žetve, glavarinu i druge obaveze morali su podmirivati turskim feudalcima u novcu i u naturi.

Obrađujući razne oblike kontakata između Austrije i Turske, i osvjetljavajući ovo pitanje s mnogo detalja, Galib Šljivo je u potpunosti uspio da obradi složene odnose između ta dva susjeda koja su kroz stoljeća bili upućeni jedan na drugoga. Autorov pristup i način obrade ove teme je naučnoistraživački. Šljivo je uspio sliti tekst u čvrstu cjelinu. Vrijednost djelu daju jednostavan stil i jezik, koji čine knjigu pristupnom svakom čitaocu. Ovaj rad predstavlja vrijedan doprinos poznavanju bosanskohercegovačke istorije u XIX stoljeću.

Vera Ilić

Mitar Papić, ISTORIJA SRPSKIH ŠKOLA U BOSNI I HERCEGOVINI, IP »Veselin Masleša«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1978, s. 191.

Interesovanje za istorijski razvoj školstva u Bosni i Hercegovini zaokupljao je niz godina pažnju autora gore naslovljene knjige. I kao istaknuti prosvjetni radnik, posebno u periodu naše socijalističke izgradnje, Papić je pokazivao poseban interes za kulturnu prošlost naših naroda. Zanimljivosti iz te sfere našeg života on je objavljivao u našim časopisima i u dnevnoj štampi. Jedan broj tih svojih napisa on je prikupio i objavio u posebnim knjigama (*Stazama prosvjete i kulture* u izdanju Zavoda za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1966. i *Tragom kulturnog nasljeđa* u izdanju »Svetlosti«, Sarajevo 1976). U novije vrijeme Papić se isključivo orijentisao na istraživanje istorije školstva u Bosni i Hercegovini. Te svoje istraživačke rezultate on je prije nekoliko godina objavio u knjizi pod naslovom *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije* u izdanju IP »Veselin Mašleša«, Sarajevo 1972.

Najnovijom knjigom o istoriji srpskih škola u Bosni i Hercegovini Papić je potvrdio svoju namjeru da i dalje ispituje ovu oblast naše kulturne istorije koja je na žalost sve do danas nedovoljno istražena. Nekim svojim neđavno objavljenim člancima on kao da nagovještava čitaocima da je svoja najnovija istraživanja istorije školstva usmjerio i na period između dva rata i u toku rata. Time bi on svoja istraživanja na neki način zaokružio u jednu cjelinu što bi onda u svojoj ukupnosti značilo vrijedan doprinos osvjetljavanju kulturne prošlosti naroda Bosne i Hercegovine uopće.

U uvodu knjige *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini* autor se našao pobuđen da naglasi da je školstvo na ovom našem tlu kako u periodu turske uprave tako isto i u vrijeme austrougarske okupacije imalo izuzetno mjesto u istoriji srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. On s tim u vezi konstatuje da sve do 1878. godine nisu postojale državne škole i da su srpske škole, nastale kao rezultat privatne inicijative i ličnih napora poduzetnih pojedinica, pružile odredene mogućnosti za opismenjavanje srpskog stanovništva. Takve škole bile su ujedno najpodesniji posrednik u povezivanju i podsticanju

medusobne saradnje učitelja i drugih kulturnih i političkih radnika sa ljudima iz naših susjednih krajeva. U postojećim društveno-političkim uslovima škole su postajale središta odakle je cirkulirao kulturno-prosvjetni život.

Ako se želi objasniti zanimljiv fenomen da privatna inicijativa i pre-galaštvo pojedinaca ima presudan značaj za pojavu srpskih škola kao organizovanih prosvjetnih institucija onda se treba da uzmu u obzir dvije činjenice: prvo da turska uprava u Bosni i Hercegovini nije bila zainteresirana za razvitak takvih prosvjetnih institucija i drugo da Grci-fanarioti, koji su imali vodeće pozicije u crkvenoj hijerarhiji, takođe nisu imali razumijevanja za kulturno-prosvjetni rad unutar srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Tako se istaknutiji i imućniji trgovci među Srbima, najčešće lično motivisani, pojavljuju kao inicijatori osnivanja fondova za prosvjetne svrhe. Oni zavještavaju novac, zemlju, knjige i sl. u korist pojedinih škola. Ova pojava uzima nešto više maha potkraj XVIII i u prvoj polovini XIX stoljeća u koje vrijeme u stvari i pada obrazovanje u Bosni i Hercegovini uticajnog srpskog trgovackog staleža. To vrijeme je i obilježeno obrazovanjem škola kao organizovanih prosvjetnih ustanova, jer sve do tada srpsko-pravoslavna crkva predstavljalja je jedinu organizaciju okupljanja hrišćanskog stanovništva unutar čijih okvira se razvijala crkveno-slavenska pismenost. Dinamičnom i poduzetnom trgovackom staležu koji je uspostavljao poslovne veze sa više evropskih centara nije više moglo odgovarati ono što je crkva pod rukovodstvom njenih polupismenih i primitivnih sveštenika činila u oblasti opismenjavanja i uopšte prosvjetnog rada. U škole, koje se u svom najvećem broju osnivaju u prvoj polovini prošlog stoljeća, unose se elementi savremenog evropskog školstva.

Razvoj mreže srpskih škola u prvoj polovini XIX stoljeća uzeo je takav mah da je gotovo u svakoj regiji Bosne i Hercegovine, a pogotovo u većim varošima, srpskom stanovništvu bilo omogućeno da njihova djeca stiću osnovne elemente pismenosti u novoosnovanim školama. M. Papić je izvršio brižljivu rekonstrukciju mreže svih tih škola, navodeći i podatke o udžbenicima koji su bili korišteni u nastavi, a takođe nisu izostali ni podaci o nastavnom programu, zatim o učiteljima koji su izvodili nastavu i dr. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća broj srpskih osnovnih škola popeo se na 57 sa ukupno 75 učitelja i 3.523 učenika. Autor smatra da srpske osnovne škole u razvijenijim varošima Bosne i Hercegovine nisu ozbiljnije zaostajale u pogledu svoje organizovanosti i pedagoške ispreme njenog kadra sa sličnim institucijama na području Vojvodine i Srbije. Doduše u seoskim srpskim školama stanje nije bilo tako povoljno, jer se u njima još uvijek očuvala ona karakteristika značajna za raniji stupanj u razvoju pismenosti u Bosni i Hercegovini i one su još bile pod snažnim uticajem crkve. Ove škole su se i programski još prilagođavale potrebama crkve.

Stalno živ problem kroz cij XIX vijek u razvoju srpskih škola bilo je pitanje nastavnih kadrova. U Bosni i Hercegovini nije u to vrijeme postojala nijedna institucija koja bi školovala učiteljski kadar. Zbog toga je bilo nužno da se nastavni kadar za srpske škole regрутuje iz razvijenijih krajeva, konkretno iz Hrvatske, Vojvodine i Srbije. Zanimljivo je da su u početku najviše stizali učitelji iz Dalmacije, a zatim iz Vojvodine. Papić skreće pažnju na či-

njenicu da su turske vlasti, a naročito kasnije austrougarske, sa velikom po-dozrivošću gledale na zapošljavanje u Bosni i Hercegovini učitelja iz Srbije. Činjene su i brojne prepreke da se učitelji iz Srbije zaposle u Bosni i Hercegovini. Položaj učitelja nije bio zavidan. Neredovno i slabo su plaćani i stoga dolazak na primjer učitelja iz Vojvodine, gdje je njihov status bio dosta povoljan, značio je svojevrsnu žrtvu i bio je izraz naglašenog patriotizma. Srpske škole koje su, inače, bile pod neposrednim nadzorom crkveno-školskih opština, održavale su se dobrovoljnim prilozima pojedinaca. Obrazovanje školskih fondova kao trajnijih institucija za financiranje srpskih škola teklo je teško i sporo. Turske vlasti su, na primjer, povremeno davale sredstva za te škole, a pod austrougarskom upravom one su samo simbolično subvencionirane.

Kao što su postojale teškoće u pogledu nastavnog kadra takođe ne manje teškoće su bile i u pogledu udžbeničke literature. U tome nije postojao nikakav jedinstven kriterij. U početku u srpskim školama uz crkve, časlavac i psalтир predstavljali su jedine užbenike. Unošenjem u nastavni program sve više svjetovnih elemenata problem udžbenika se zaoštrio. Tad se svaka škola snalažila kako je znala i umjela. Bukvare, čitanke i druge udžbenike, kao što su udžbenik istorije, geografije, svaka škola je nabavljala na način kako je to njoj bilo najzgodnije. Stoga je vladalo šarenilo u udžbeničkoj literaturi koja je korištena u srpskim školama. Tek od 1866. kada je osnovana vilajetska štamparija u Sarajevu počelo je i u Bosni i Hercegovini štampanje udžbenika. Prvo je štampan Bukvar za osnovne škole. To je poslije Vukovog bukvara iz 1827. godine prvi bukv var štampan Vukovom azbukom i pravopisom. Bosna i Hercegovina time predstavlja područje na kome je među prvima u našoj zemlji došlo do primjene Vukovog pravopisa.

Na nastavni nivo u srpskim osnovnim školama negativno se odražavala čimjenica da nije postojao jedinstven plan i program za ove škole. On je često zavisio od nivoa obrazovanja pojedinih učitelja koji su krojili taj plan i program prema svom nahođenju. Takođe nije postojao ni stalan stručni nadzor rada učitelja. Crkveno-školske opštine su s vremenom na vrijeme vršile kakav takav nadzor koji je najmanje bio strogo stručan.

Dok se tek potkraj turske vladavine osjećao jači politički nadzor vlasti nad radom srpskih škola, austrougarske vlasti su naprotiv nastojale te škole staviti pod svoju punu kontrolu. One su željele da spriječe dalje otvaranje ovih škola, pogotovo tamo gdje su otvarane državne osnovne škole. Pored ostalog i ovo pitanje izazvaće zaoštren sukob vlasti i crkveno-školskih opština koji će prerasti u pravi pokret Srba za ostvarenje crkveno-školske samouprave.

U vrijeme neposredno nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine nije se znatnije proširila mreža srpskih škola. Prema statističkim podacima iz 1895. godine njihov broj se u odnosu na stanje u trenutku okupacije povećao samo za 10 novih škola. Vlasti su, na primjer, 1894. godine zabranile da se bez njenog odobrenja grade nove i proširuju stare škole. Bez odobrenja vlasti nisu se mogli namjestiti novi učitelji. Autor smatra da se ni nakon okončanja borbe Srba za ostvarenje crkveno-školske samouprave stanje srpskih

škola nije bitnije izmijenilo. Doduše, statistika prati njihov stalan porast tako da ih je školske 1900/1901. godine bilo ukupno 64, a školske 1910/1911. godine 115. Pred prvi svjetski rat ukupno su bile 123 srpske škole sa 9.736 učenika. S ovim njihovim porastom slijedilo je i proširenje školske mreže na području sela, i to je uzelo takav mah da je statistika zaabilježila u školskoj 1909/10 godini da ih na selu ima 54,76% u odnosu na 43,24% koliko ih ima na gradskom području. Međutim, ovu u prvi mah paradoksalnu pojavu za to vrijeme svakako treba dovesti u vezu s činjenicom da su u međuvremenu vlasti razvijale mrežu državnih osnovnih škola koje obuhvataju u sve većem broju i srpsku djecu, i to s vremenom i više nego u postojećim srpskim školama. Tako je, na primjer, u školskoj 1907/1908. godini u srpskim osnovnim školama bilo obuhvaćeno 7.124 učenika, a u državnim osnovnim školama te iste školske godine 8.184 učenika iz srpskih porodica. Taj odnos se s vremenom sve nepovoljnije izražavao na štetu srpskih osnovnih škola. Za ovakvu pojavu razloge treba tražiti prije svega u činjenici da su državne osnovne škole bile bolje opremljene i u pogledu nastavnog kadra i modernije u pogledu koncipiranja savremenih nastavnih planova i programa. Učitelji u državnim osnovnim školama bili su i bolje plaćeni službenici. Ne treba izgubiti iz vida da srpske osnovne škole nisu imale stalan i bogat izvor financiranja. I srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini bilo je podijeljeno u tome da li treba i dalje zadržati srpsku osnovnu školu ili orijentisati djecu isključivo na obrazovanje u državnim osnovnim školama. Kod mnogih je počelo da pobjeđuje realnije procjenjivanje tadašnjih prilika i odnosa i shvatanje da državne škole, kako osnovne tako i druge, ne pružaju učenicima samo bolju naobrazbu nego isto tako sigurniju perspektivu u pogledu njihovog daljeg školovanja na univerzitetu. Posebno su crkveni krugovi, koji su preko crkveno-školskih opština ostvarivali svoj uticaj na rad srpskih škola, bili oni koji su pružali otpor vladinim mjerama daljem razvitku srpskih osnovnih škola. Naglašavao se pri tome kulturni i nacionalni značaj srpskih škola i neadekvatan odnos vlasti prema nastavnom programu tzv. nacionalnih predmeta kao što su istorija i jezik. Nije na odmet ovdje istaći da i muslimanski vjerski krugovi u ovo vrijeme takođe nisu imali razumijevanja za razvoj državnih osnovnih škola i daleko su više pridavali značaj vjersko-školskim institucijama muslimanskih pripadnika. Međutim, za razliku od srpskih škola u kojima je nastava tzv. svjetovnih predmeta dobila svoje odgovarajuće mjesto, u muslimanskim vjersko-školskim institucijama (mektebima) nastava ovih predmeta nije bila uopće zastupljena. Stoga se ovdje prvenstveno zaoštравalo pitanje na tome kako i u kojoj mjeri treba modernizovati muslimanske vjersko-školske institucije i da li i dalje nastavu izvoditi na arapskom, odnosno turskom ili na narodnom jeziku.

U svojoj knjizi o srpskim osnovnim školama M. Papić obradio je i nastanak i razvoj nekih drugih škola koje su u pojedinim slučajevima imale karakter srednjih škola. Međutim, dok je on u analizi srpskih osnovnih škola bio iscrpljeniji i detaljniji, pa je i tekst njegove knjige najvećim dijelom tome posvećen, u prikazu ovih drugih škola on je govorio o tome gotovo marginalno.

Među ovim srpskim školama on je pomenuo trgovačku, odnosno građansku školu, koja je počela sa radom 1855. godine sa ciljem da pripremi jedan broj djece za trgovačka zvanja. Pored čisto stručnih predmeta u ovoj školi se posebno pridavao značaj učenju stranih jezika. Pisac je u kategoriju srednjih škola uvrstio i Školu Stake Skenderove, koja je okupljala žensku djecu. Ova škola počela je sa radom 1858, a prestala je neposredno prije početka ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. godine. Kada pominjemo ovaj ustanak, onda treba upozoriti na jedno interesantno razdoblje u razvoju srpskih škola. One su za cijelo vrijeme trajanja ustanka radile u posebnim uslovima na području Hrvatske. Autor je o tome ranije nešto pisao, a ovdje je u svojoj knjizi pregledno rezimirao te svoje istraživačke rezultate. O Zavodu Mis Irbijeve, koji je veoma rano izazvao interes pojedinih pisaca naše kulturne istorije, autor je sažeto izložio sve ono što je u vezi s ovom školskom institucijom i još više o osnivaču ovog zavoda Mis Irbijevoj, kojoj su se, uprkos neosporno dokazanog humanizma, pripisivale i neke njene druge namjere i ciljevi. Podaci i o nekim drugim školama (Srpsko-pravoslavna bogoslovija u Reljevu, Pelagićeva bogoslovija u Banjoj Luci, Viša djevojačka škola u Sarajevu) vrijedni su i zanimljivi i sigurno podsticajni za onog ko se želi temeljnije baviti njihovom prosvjetno-pedagoškom misijom.

Kao i ranije Papićeve knjige, tako i ova o srpskim školama naći će svoje dostojno mjesto u literaturi koja obraduje istoriju školstva kod nas. Ona ima i svoje šire značenje u osvjetljavanju prošlosti Bosne i Hercegovine s obzirom na neospornu činjenicu da u istorijskoj literaturi još uvijek dominiraju radovi koji osvjetljavaju isključivo političku stranu razvjeta, često otrgnutu od komponenti ekonomskog kulturnog razvjeta. Sigurno da je pisac u prikupljanju grade imao ozbiljnih teškoća i da je to, pored ostalog, uticalo da on nije bio u mogućnosti da u jednom kontinuiranom istorijskom slijedu prati nastanak srpskih škola od pojave prve takve institucije pa sve dalje kada se stvara u pravom smislu mreža tih škola. I svi oni koji se ubuduće budu bavili istraživanjem istorije srpskog školstva u Bosni i Hercegovini sigurno će se susresti sa sličnim teškoćama jer su te škole nastajale na specifičan način, kao rezultat napora dalekovidnijih i inicijativnijih pojedinaca. One su u svojim počecima, kako svojom organizacijom rada tako i programskom orientacijom, teško mogle biti označene školama u pravom smislu te riječi. O takvim školama ne postoje arhivski podaci o njihovom osnivanju, kao što je to normalno za one škole gdje se država i državni organi pojavljuju kao njeni osnivači. Pored navedenog, autor je imao teškoća da nastanak i razvitak srpskih škola dovede u najužu vezu s procesima tadašnjeg društveno-ekonomskog i političkog razvjeta u Bosni i Hercegovini. On se, na primjer, zadovoljio da nastanak savremenih školskih institucija u Srba dovede u vezu sa razvojem trgovine i trgovačkog staleža, ali u formi jedne uopštene konstatacije. Mislimo da nije ni lako istorijski razvoj jedne specijalne oblasti, kakvu u konkretnom slučaju predstavlja školstvo, prikazati u skladnom odnosu sa svim komponentama koje su taj razvoj omogućile ili pospješile, posebno stoga što niz pitanja iz naše prošlosti

traži svoje osvjetljavanje i što su određena razdoblja istorije Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću samo u najopštijim linijama markirana.

Potretno je, na kraju, istaći da pomenute primjedbe, više metodološke prirode, ne umanjuju vrijednost napora i rezultata koji je postignut objavljanjem Papićeve knjige o istoriji srpskog školstva u Bosni i Hercegovini. Knjiga prije svega sadrži vrijedne podatke koje je autor brižljivo prikupio u arhivima i raznim, širem krugu čitalaca, često nepristupačnim i rijetkim časopisima i novinama. Shvatajući školstvo u svom širem značaju, što je potpuno ispravno, pisac nas je u ovoj knjizi upoznao s prvim domaćim piscima u redovima Srba u Bosni i Hercegovini, zatim o pedagoškoj štampi, o đačkim dnevima i dr. U sažetom prikazu pobrojanih pitanja on kao da nehotice upozorava našu kulturnu javnost na potrebu da se ona šire i temeljnije obrade.

Dr Nusret Šehić

Dr Enver Redžić, AUSTROMARKSIZAM I JUGOSLAVENSKO PITANJE.
Institut za savremenu istoriju, IP »Narodna knjiga«, Beograd 1977, 497 str.

Obimna studija Envera Redžića koja na iscrpan i kompleksan način govori o austromarksizmu i jugoslovenskom pitanju biće dugo vremena neophodna u proučavanju oba naznačena fenomena koja se međusobno isprepliću i prožimaju od kraja XIX vijeka do stvaranja prve jugoslovenske države 1918. godine. O pojedinim naučnim pitanjima vezanim za ovu temu pisano je i ranije u našoj i stranoj istoriografiji, ali je ovo nesumnjivo prvo djelo koje je obrađuje u cijelosti i s jasno utvrđenim metodološkim pristupom. Čitavo djelo zasnovano je na širokom istraživanju naučne literature, časopisa, štampe, objavljene i neobjavljene arhivske građe iz više domaćih (Sarajevo, Beograd, Zagreb, Ljubljana) i stranih arhiva (Beč, Prag, Amsterdam).

Termin »austromarksizam« potiče iz godina pred prvi svjetski rat, a količ se zna prvi ga je upotrijebio američki novinar i socijalista Louis Boudin. Kao ideoološki i politički pravac pojavio se krajem XIX vijeka i razvijao se u dva istorijska razdoblja koja dijeli kraj prvog svjetskog rata, odnosno, raspad Habzburške Monarhije i stvaranje prve austrijske republike 1918. godine. U ovoj studiji govori se o prvom razdoblju u kojem najuži krug teoretičara čine Karl Kaucki, Karl Rener, Oto Bauer, Rudolf Hilferding i Maks Adler. Redžić ne obrađuje austromarksizam u najširem smislu nego se s pravom ograničava na Rener-Bauerovu teoriju o nacionalnom pitanju koja je bitna za ovu temu.